

Anadolu'nun En Eski İslam Mabedi: Tokat Garipler Camisi ve Vakıfları*

Ali Açıklık*

Öz

Tokat, tarihte birçok medeniyete ev sahipliği yapmış Anadolu'daki en eski şehirlerden biridir. XI. asrın sonlarında Danişmendliler zamanında Türk hâkimiyetine girmiştir. Şehirdeki ilk dinî, sosyal ve kültürel eserler bu devlet zamanında vücuda getirilmiştir. Bu eserlerin başında, Melik Danişmend Ahmed Gazi tarafından 1073'te Tokat'ın fethinden kısa bir süre sonra inşa edilen Garipler Camisi gelmektedir. Bu cami, Türklerin Anadolu'da inşa edilen en eski İslam mabedidir. Bu nedenle fetih Camisi olma özelliği taşımaktadır. Günümüze kadar ulaşan ve halen ibadete açık olan Garipler Camisi, Danişmendli, Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde tesis edilen vakıf gelirleri ile varlığını devam ettirmiştir.

Bu makalede Tokat'ın en eski dinî yapılarından birisi olan Garipler Camisi ve vakıfları ele alınacaktır. Cami, XX. asrın başlarına kadar Tokat şehir merkezinde inşa edilen 17 camiden biridir. Caminin mimarî yapısı hakkında yeterli çalışma bulunmakla birlikte, vakıfları hakkında sınırlı zaman dilimlerini kapsayan birkaç inceleme yapılmıştır. Bu çalışmada ana kaynak olarak yararlanılan arşiv belgeleri ve mahkeme kayıtları yardımı ile kuruluşundan günümüze kadar Garipler Camisi'nin bütün vakıfları incelenecektir. Caminin bakım ve onarımı ile görevlilerinin ücretleri için bazı akar vakıfları kurulmuştur. Ayrıca bazı varlıklı hayır sahipleri Camisi için ilave vakıflar kurmuşlardır. Makalenin temel amacı, Garipler Camisi ve vakıflarını bütün yönleriyle ele alarak Tokat'ın sosyal ve kültürel tarihine katkı sağlamaktır.

Anahtar Kelimeler: Tokat, Cami, Vakıf, Osmanlı, Garipler, Melik Danişmend Gazi.

Anatolia's Oldest Islamic Prayer Place: Tokat Garipler Mosque and its Waqfs

Abstract

One of Anatolia's oldest cities, Tokat has historically served as a host to numerous civilizations. During the Danishmend era around the end of the XIth century, it was ruled by Turkey. During this State, the city's earliest religious, social, and cultural objects came into being. Melik Danishmend Ahmed Gazi constructed the Garipler Mosque as the earliest of these projects soon after conquering Tokat in 1073. The mosque in question is the first mosque erected by Turks in Anatolia. It has the characteristic of being a mosque of conquest as a result. The Garipler Mosque continued to remain with the help of waqfs established during the Danishmend, Seljuk, and Ottoman periods, and it is still open for worship today.

In this article, one of the oldest religious buildings of Tokat, Garipler Mosque, and its foundations will be discussed. The mosque is one of the 17 mosques that were constructed in Tokat's city center until the beginning of the XXth century. There are a few studies on its foundations covering limited time periods despite the fact that there are many studies on the mosque's architectural construction. With the use of historical documents utilized as the primary source and the data in Sharia Registers, all the waqfs of the Garipler Mosque from its founding to the present will be reviewed in this study. A few financial foundations were set up to pay for the mosque's upkeep, repairs, and staff salaries. A few affluent donors have also created extra waqfs for the mosque. By examining every aspect of the Garipler Mosque and its foundations, the study's primary goal is to add to the historical and cultural history of Tokat.

Key words: Tokat, Mosque, Waqf, Ottoman, Garipler, Melik Danişmend Gazi.

* DOI: 10.16971/vakiflar.1213511

Makalenin Geliş Tarihi / Received Date: Aralık 2022 / December 2022

Makalenin Kabul Tarihi / Accepted Date: Nisan 2023 / April 2023

** Prof. Dr., Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Tokat-TÜRKİYE; e-mail: ali.acikel@gop.edu.tr; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9477-6923>.

1. Giriş

Tokat şehrinin Türk hâkimiyetine geçişi, 1073 yılında Danişmendliler döneminde (1073-1178) vuku bulmuştur. Osmanlı öncesi dönemde Danişmendliler, Selçuklular ve Kadı Burhaneddin Devleti devirlerinde Tokat'ta çok sayıda vakıf yapıları inşa edilmiştir (Gabriel, 1934; Yinanç, 1988; Gökbilgin, 1974; Wolper, 1994; Kucur, 1993; Aksulu, 1994; Mumcuoğlu, 2019). Vakıf eserleri imar ve inşası faaliyeti, Osmanlılar döneminde de devam etmiştir. Bu dönemden kalan arşiv belgeleri, mahkeme defterleri (şer'iyeye sicilleri) ve günümüze ulaşan tarihî yapılar bu imar ve inşaa faaliyetlerini ortaya koymaktadır. Vakıf eserlerin fazlalığı, bir bakıma Tokat şehrinin nüfus yoğunluğu ve ekonomik zenginliği ile alakalıdır. Osmanlı döneminde yirmi binlere ulaşan nüfusu ile Tokat, Anadolu'daki büyük şehirlerden birisi olmuştur. Şehrin ekonomik zenginliği ise Anadolu'daki ana yolların üzerinde olması, ılıman iklimi ve verimli tarım topraklarına sahip olmasından dolayıdır (Şimşirgil, 1990: 259-315; Genç, 2000: 272-291).

Tokat'ta vakıflar tarafından tesis edilmiş olan vakıf eserler, yine gelir getiren vakıflar tarafından desteklenmiştir. Terim olarak *vakıf* kelimesinin anlamı bir menkul ya da gayrimenkulün sevap kazanmak amacıyla doğrudan ve dolaylı bir şekilde toplumun yararına bırakılmasıdır (Şemseddin Sami, 1987: 1495-6; Yediyıldız, 1986: 153; Yediyıldız, 2003: 8-10; Sertoğlu, 1986: 105). İnsanların istifadesi için cami, mektep, hastane gibi eserler yaptırmak, bunların giderleri için gelirler tahsis etmek ve diğer toplumsal ihtiyaçlar için vakıflar teşkil etmek ve benzeri faaliyetler vakıf kavramı kapsamındadır.

Bu makalede Tokat'ta XI. yüzyılın sonlarında inşa edilen Garipler Camisi ve vakıfları üzerinde durulacaktır. Bu caminin mimarî yapısı ve vakıfları ile ilgili bazı incelemeler (Cantay, 1977; Yavi, 1986; Seçgin, 1993; Mülâyim, 1996; Gündoğdu vd, 2006; Mumcuoğlu 2019; Şimşirgil 1990; Şimşirgil 2003) bulunmaktadır. Ancak caminin bütün vakıflarını ele alan bütüncül bir çalışma yapılmamıştır. Yapının mimarî özellikleri ile ilgili çalışmaların büyük bir bölümü sanat tarihçileri tarafından yapılmıştır. Garipler Camisi vakıfları ile ilgili çalışmalar, XVI. asır vakıflarını kapsamaktadır. Tespitlerimize göre, XX. asra kadar olan süreçte Tokat'ta 17 cami bina edilmiş olup bunlardan Garipler, Ulu, Takyeciler, Gülbahar Hatun ve Ali Paşa camileri en büyükleridir.

Vakit namazları ile *cuma* ve *bayram* namazları kılınan, minberi olan büyük yapılara *cami*, minberi bulunmayan ve cuma namazı eda edilmeyen ibadet yerlerine genel olarak *mescid* denilir. Müslümanların zapt ettiği yerlerde eski mabetlerin bir kısmı camiye çevrilir veya eski mabetler oldukları gibi bırakılarak başka mekânlara cami yapılırdı. Yeni kurulan yerleşim yerlerinde de önce ibadethane yeri tespit edilir, daha sonra belirlenen arazi üzerine mescit ya da cami bina edilirdi (Önkal ve Bozkurt, 1993: 46, 48-49).

Aşağıdaki paragraflarda evvela Garipler Camisi'nin tarihçesi ve mimarî özellikleri hakkında genel bilgiler verilecek, daha sonra detaylı bir şekilde vakıfları ele alınacaktır. Makalenin kaynakları, dönemin arşiv kayıtları, mahkeme defterleri ve konu ile alakalı araştırma eserlerdir. İncelemenin temel amacı, Garipler Camisi ve vakıflarını birinci elden kaynaklara dayalı olarak bütüncül bir yaklaşımla ele alıp Tokat şehrinin dinî, sosyal ve kültürel tarihine katkı sağlamaktır.

2. Garibler Camisi'nin Tarihçesi ve Mimarî Özellikleri

Cami, 1455-1574 dönemi Tapu Tahrir Defterlerinde "Câmi-i Melik",¹ 1574 tarihli Rum Eyaleti Evkaf Defterinde "Mescid-i Melik Dânişmend Gazi ki hâliyâ cum'a kılınur evkâfdan nesnesi olmamağla Garibler Câmi'i dimekle meşhûrdur"² ve pekçok arşiv belgesi³ ile Tokat Şer'iyeye Sicillerinde "Garibler Cami"⁴ şeklinde kaydedilmiştir. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan Seyyid Mehmed Çelebi oğlu Seyyid Ali Paşa'nın 12 Ramazan 1022/26 Ekim 1613 tarihli vakfiyesinde, "kubbetü'l-câmi'-i şerîf eş-şehîr be-câmi-i

1 BOA. TD 2, s. 111; BOA. TD 19, s. 48; BOA. TD 79, s. 48; BOA. TD 387, s. 437; BOA. TD 287, s. 102; TK.GM.d 177(14), s. 175a.

2 TK. KKA. Evkaf Defteri 583, s. 27a.

3 Örnek olarak bk. BOA. AE. SMHMD.IV. 80/9516.

4 Örnek olarak bk. TŞS. 53, s. 152/3; TŞS. 53, s. 172/2.

Melik Danişmend el-Gâzi el-kâin be-mahalle-i Yazıcık min mahallât-ı medîne-i Tokat” cümlesi geçmektedir.⁵ Bu bilgilerden, caminin Danişmendli Devleti’nin kurucusu Melik Danişmend Gazi (Melikliği: 1086-1104) tarafından yaptırıldığı, *Melik Danişmend Gazi Camisi* ya da *Garibler Camisi* olarak adlandırıldığı ve Osmanlı döneminde Yazıcık Mahallesi’nde⁶ yer aldığı anlaşılmaktadır. Bazı sanat tarihçileri de yapının Melik Danişmend Gazi tarafından XI. yüzyılın son çeyreğinde yaptırıldığını ifade etmektedir (Gündoğdu vd. 2006: 33; Anaç, 2016: 299). Selçuk Mülâyim (Mülâyim, 1996: 381) ve Ahmet Şimşirgil (Şimşirgil, 1990: 99) gibi tarihçiler Albert-Louis Gabriel’in *Monuments Turcs d’Anatolie* isimli eserinin ikinci cildinin 86-87. sayfalarına atıfta bulunanak caminin bir hristiyan mabedinden çevrildiğini ifade etmişlerdir. Atfta bulunulan sayfalara bakıldığında Tokat Kalesi Camisi’nden söz edildiği görülmektedir (Gabriel, 1934: 86-87; Gabriel, 2022: 102-103). Dolayısıyla yanlış bir bilgi aktarımı olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca cami, minaresindeki yeşil sırlı tuğlalardan dolayı halk arasında “Yeşil Minareli Cami” olarak da bilinmektedir.

Tokat’ın 1073 yılında Melik Danişmend Ahmed Gazi tarafından fethinden kısa bir süre sonra inşa edilen cami, Türklerin Anadolu’da bilinen en eski İslam mabedidir. Bu nedenle fetih camisi olarak da kabul edilebilir. Yapı, İlhanlılar ve Osmanlılar döneminde birkaç defa tamir edilmiştir (Şimşirgil, 1990: 99). Bu tamirler sırasında, caminin mihrabının sağ alt köşesinde yer alan bir kitabeye göre, mihrab 733/1332-33 yılında yenilenmiştir (Cantay, 1977: 26). Kitabenin öncesinde mihrabın çevresinde celfî muhakkak hatıyla Besmele ve Âl-i İmrân Suresi’nin 18. ve 19. âyetleri yazılıdır. Tokat Garipler Camii’ndeki bu mihrap kuşak yazısı, Anadolu coğrafyasındaki taşta kazılı ilk kuşak yazısı olma özelliğini taşımaktadır (Subaşı, 2015: 118-119). 1656’da Tokat’a gelen Evliya Çelebi, seyahatnamesinde, Yıldırım Bayezid’in Tokat’ın fethini müteakip buradaki Melik Gazi Camisi’ni tamir ettirdiğini belirtmektedir⁷.

Cami, Tokat Kalesi’nin yükseldiği kayalık tepenin doğu yamacında yer almaktadır. Kare planlı merkezî tek kubbeli olarak inşa edilen caminin son yıllarda yapılan restorasyonlarda moloz taştan duvarları orijinal özelliğini kaybetmiştir. Plan şeması yönünden Karahanlılar dönemine ait Buhara’daki Hazer Degaron Camisi (11. yüzyıl) ile benzerlik göstermektedir. Batı duvarı kale tepesinin yamacına yaslanmakta olup girişi kuzey tarafta yer almaktadır. Kuzeydoğu köşesinde yer alan minaresi orijinal olup XI. yüzyıl Türk tuğla işçiliğini yansıtmaktadır ve renkli çinilerle süslüdür (Cantay, 1977: 26; Yavi, 1986: 52; Seçgin, 1993: 114; Aksulu, 1994: 27-33; Mülâyim, 1996: 381-382; Gündoğdu vd. 2006: 34-36; Akyüz vd. 2010: 58; Anaç, 2016: 296-299; Mumcuoğlu, 2019: 29). Caminin son onarımları 1992 (Aksulu, 1994: 34) ve 2008⁸ yıllarında gerçekleştirilmiştir.

3. Garipler Camisi Vakıfları

Garibler Camisi’nin ilk vakfının vakfiyesine arşivlerde ulaşılamamıştır. Bu nedenle caminin ilk vakfının ne zaman ve kim tarafından tesis edildiği bilinmemektedir. Muhtemelen caminin banisi Danişmend Ahmed Gazi tarafından tesis edilmiş olmalıdır. Yukarıda değinildiği üzere, caminin vakıfları ile ilgili ilk bilgiler 1455-1574 dönemi Tapu Tahrir Defterlerinde verilmiştir. Bu defterlerde Tokat kazasında Komanat nahiyesine tabi Zodi köyü malikâne hissesinin dörtte birinin Melik Danişmend Camisi Vakfı’na ait olduğu yazılıdır. Caminin vakıfları ile alakalı en erken tarihli muhasebe kaydı ise 1574 yılı Rum Eyaleti Evkaf Defterinde yer almaktadır. Bu muhasebe kaydında belirtilen vakıflar haricinde sonraki devirlerde bazı varlıklı hayırsever kimselerin kurduğu vakıfları bulunmaktadır. Aşağıdaki paragraflarda önce Garipler Camisi’nin XVI. yüzyıl vakıfları, daha sonra sonraki devirlerde tesis edilen vakıfları üzerinde durulacaktır.

5 VGMA. Mücedded Anadolu Vakfiye Rabi Aşer (14) Defteri No. 600, s. 172-173/205; Açkel ve Sağırlı, 2005: 205.

6 Günümüzde Garipler Camii, Semerkant Mahallesi Süreyya Hoca Caddesi 42. numarada yer almaktadır. Bk. <https://www.haritamap.com/yer/garipler-cami-turhal>.

7 “Evvelâ cümleden kadîm câmi’-i ma’bedhânei atîk yukarı kal’ada **Sultân Melik Gâzî câmi’i**dir. Ba’dehû Yıldırım Hân feth edüp ta’mîr ü termîm edüp hutbei şerîfinde ismi şerîfi yâd olunur. Andan gayrı kal’a içre câmi’i selâtin yokdur.” Bkz.: Evliya Çelebi (2001: 32).

8 <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/tokat/gezilecek/yer/garip-cami-dansmend-melkgaz-cami>.

Anadolu'nun En Eski İslam Mabedi: Tokat Garipler Camisi ve Vakıfları

3.1. XVI. Yüzyıldaki Vakıfları

Osmanlı döneminde Garipler Camisi'nin bakım-onarım giderleri ve görevlilerinin ücretlerini karşılamak üzere tesis edilen vakıfları ile ilgili ilk derli toplu bilgi 1574 tarihli Rum Eyaleti Evkaf Defterinde mevcuttur. Bu defterdeki kayıtlara göre, camiye tahsisli vakıfların bir kısmı emlak vakıfları bir kısmı ise para vakıflarıdır. Emlak vakıflarını vakfedenler hakkında defterde bilgi verilmezken para vakıflarının vâkıfları ismen zikredilmiştir. Bu vakıfların gelirleri ve giderleri aşağıda Tablo 1'de listelenmiştir.

Tablo 1. Garipler Camisi Vakfı'nın 1574 Yılı Gelir ve Giderleri⁹

Gelirler	Akçe
Zodi köyünün 1/4 malikâne ¹⁰ geliri (Komanat nahiyesinde)	(Belirtilmemiş)
2 adet evin (cami-i şerif yakınında) senelik kirası	30
Mustafa Ağa b. Abdullah'ın vakfettiği 3000 akçenin 10'a 11 murabahası	300
Hanife Hatun binti Ali'nin vakfettiği 2400 akçeden 600 akçenin 10'a 11 murabahası	60
Arakiyyeci-zâde Mevlânâ Şemseddin-i Tokâdî'nin vakfına ait arazilerin malikaneleri ile 750 altının murabahasından gelen 11 hisse	(Belirtilmemiş)
Toplam	390

Görevliler	Ücretleri
Hatip	Zodi köyü 1/4 malikâne geliri (Komanat nahiyesinde); 2 adet evin (cami-i şerif yakınında) yıllık kirası; Tokatlı Arakiyyeci-zâde Mevlânâ Şemseddin vakfına ait arazilerin malikaneleri ile 750 altının murabahasından gelen 3 hisse
İmam	Hanife Hatun binti Ali'nin vakfettiği 2400 akçeden 600 akçenin 10'a 11 murabahası; Arakiyyeci-zâde Mevlânâ Şemseddin-i Tokâdî'nin vakfına ait arazilerin malikaneleri ile 750 altının murabahasından gelen 4 hisse
Reis-i huffaz	Mustafa Ağa b. Abdullah'ın vakfettiği 3000 akçeden 1000 akçenin 10'a 11 murabahası; Tokatlı Arakiyyeci-zâde Mevlânâ Şemseddin vakfına ait arazilerin malikaneleri ile 750 altının murabahasından gelen 1 hisse
4 hâfiz ve 2 müezzin	Mustafa Ağa b. Abdullah'ın vakfettiği 3000 akçeden 2000 akçenin 10'a 11 murabahası
Müezzin	Tokatlı Arakiyyeci-zâde Mevlânâ Şemseddin vakfına ait arazilerin malikaneleri ile 750 akçenin murabahasından gelen 1 hisse
10 nefer hâfiz	Tokatlı Arakiyyeci-zâde Mevlânâ Şemseddin vakfına ait arazilerin malikaneleri ile 750 altının murabahasından gelen 2 hisse
Mütevelli	Hanife Hatun binti Ali'nin vakfettiği 2400 akçenin murabahasından artan olursa mütevelli Ali b. Hasan ve evladına, daha sonra Garibler Camisi mütevellisine

Tablodaki veriler incelendiğinde, ilk olarak, Garibler Camisi'nin vakıf gelirlerinin Zodi köyü malikanesinin çeyrek hissesi, iki evin kirası, Tokatlı Arakiyyeci-zâde Mevlânâ Şemseddin vakfına ait arazilerin malikane hisseleri ve üç ayrı para vakfından (Mustafa Ağa b. Abdullah, Hanife Hatun binti Ali ve Tokatlı Arakiyyeci-zâde Mevlânâ Şemseddin) gelen faiz gelirlerinden oluştuğu görülmektedir. Buradaki para vakıflarında yıllık faiz oranı % 10 olarak belirlenmiştir. Muhasebe kaydında bazı vakıf gelirleri belirtilmediği için *caminin yıllık toplam geliri hesap edilememektedir*. İkinci olarak, tablodaki verilerden camide 1 mütevelli, 1 hatip, 1 imam, 3 müezzin, 1 baş hâfiz ve 14 hâfiz olmak üzere toplam 21 şahsın görev yaptığı anlaşılmaktadır. Muhasebe kaydında görevlilerin günlük ücretleri ve yıllık gelirleri net olarak belirtilmediği için *caminin yıllık görevli giderleri* tam olarak bilinmemektedir.

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nin Ali Emiri fonunda XVII. yüzyılda Garipler Camisi'nde görev yapan vazifeliler ile alakalı üç adet atama kaydı bulunmaktadır. Bu kayıtlardan birincisi 23 Ramazan 1092/6 Ekim

9 TK. KKA. Evkaf Defteri 583, s. 27a, 38a.

10 Malikâne sistemi, Osmanlıların Sivas eyaleti ve diğer bazı eyaletlerinde *mâlikâne-divânî sistemi* adıyla uyguladığı çifte vergileme rejimidir. Bu sistemde, bir yerleşim yerinin vergi geliri *divânî hisse* ve malikâne hisse şeklinde paylaşılmaktadır. Divânî hisse tımar sahiplerine, malikâne hisse ise mülk sahibi yerel beylere tahsis edilmiştir (Barkan 1939: 119-184; aynı yazar, 1980: 151-208).

1681 tarihli dir. Belgeye göre, Tokat Voyvodalığı mukataası¹¹ gelirinden almak üzere günlük 4 akçe ücretle Garipler Camisi'nde sala müezzini olan Mehmed Efendi'nin feragatinden Seyyid Ömer Halife müezzin tayin edilmiştir.¹² 2 Safer 1127/7 Şubat 1715 tarihli ikinci atama kaydında, Melik Danişmend Camisi hademelerine Tokat Voyvodalığı mukataası malından tahsis olunan yıllık 10.000 akçeyi dağıtmak üzere mütevellî olan Abdürrahim Efendi'nin vefatıyla yerine oğlu Şeyh Mehmed Efendi görevlendirilmiştir.¹³ 14 Safer 1135/24 Kasım 1722 tarihli son atama kaydında ise mütevellî Şeyh Mehmed Efendi'nin vefatı sonrasında yerine oğlu Osman Efendi getirilmiştir.¹⁴ Bu atama kayıtlarından muhtemelen XVII. yüzyılın ortalarından itibaren Melik Danişmend Gazi Camisi'nde ihdas edilen sala müezzinliği ve tevliyet gibi yeni görevler için Tokat Voyvodalığı mukataaları gelirinden senelik 10.000 akçe tahsisat ayrıldığı anlaşılmaktadır.

XVII. ve XVIII. yüzyıl atama kayıtlarını içeren Hurufat Defterlerinde Garipler Camisi'nde vazife alan görevlilere dair birçok atama beratı kaydı tespit edilmiştir. Bu görevlilerden bir kısmı, caminin XVI. yüzyılda mevcut vakıflarından gündelik olarak hizmet etmişlerdir. Örneğin, günlük 1 akçe ile Garipler Camisi'nde imam ve vakfının mütevellisi olan Osman b. Hüseyin'in beratı, saltanat değişikliği sebebiyle Rebiülevvel 1168/Ocak 1755 tarihinde yenilenmiştir¹⁵. Yine saltanat değişikliği nedeniyle aynı şahsın görevleri 9 Rebiülevvel 1171/21 Aralık 1757 tarihli beratla tekrar yenilenmiştir.¹⁶ Bu atama beratlarında imamet ve tevliyet vazifeleri için tahsis edilen günlük ücretin (1 akçe) düşük olması bu vazifelerin hisseli olduğunu göstermektedir. Zira diğer atama kayıtlarında imamların günlük ücreti 4 akçedir.¹⁷ Ramazan 1139/Nisan 1727 tarihli diğer beratla günlük 4 akçe ile Garipler Camisi'nde müezzin olan Seyyid Hüseyin'in görevinden feragat etmesiyle yerine İbrahim Halife getirilmiştir.¹⁸ Bir süre sonra vuku bulan saltanat değişikliği sebebiyle İbrahim Halife'nin görev belgesi Safer 1144/Ağustos 1731 tarihli berat kaydıyla yenilenmiştir.¹⁹

Hurufat Defterlerinde Garipler Camisi'nin 1574 yılı muhasebe defterinde zikredilmeyen *cüzhân*, *çerağdar* (kandilci), *devirhân*, *ferraş* (temizlik görevlisi), *nazır* (vakıf denetçisi), *şeyh veya seccadenişin* (vaaz icra eden tarikat şeyhi) ve *temcidhân* gibi görevlilerine dair atama kayıtları da tespit edilmiştir. Bu görevlilerden *cüzhân*, *devirhân* ve *temcidhân* camide belirli vakitlerde Kuran okuyan hafızları ifade etmektedir. Yukarıda yazıldığı üzere, 1574 yılında Garipler Camisi'nde 15 hafız görev yapmaktaydı. Çerağdar, ferraş, nazır ve seccadenişin isimli görevlilerin ise sonraki devirlerde Garipler Camisi'nde görev aldıkları anlaşılmaktadır. Seccadenişinlerin Cuma günleri vaaz veren ve hutbe okuyan hatipler olduğu değerlendirilebilir. Bu görevlilerle ilgili birkaç örnek vermek gerekirse, örneğin, günlük 1 akçe ile çerağdar olan Muhammed Efendi'nin erkek evlat bırakmadan vefatı üzerine, vazifesi Rebiülevvel 1149/Temmuz 1736 tarihli atama beratıyla diğer Muhammed'e verilmiştir.²⁰ Recep 1103/Mart 1692 tarihli bir diğer beratla belirli bir ücretle ferraş olarak çalışan Mehmed isimli şahsın başka diyara gitmesi üzerine, yerine Ali Efendi ferraş olmuştur.²¹ Mehmed Efendi'nin geri gelip eski vazifesini talebi üzerine, Zilkade 1113/Nisan 1702 tarihli beratla ferraşlık Ali Efendi'den alınıp tekrar kendisine verilmiştir.²² Uzun süre ferraşlık yaptıktan sonra vefat eden Mehmed Efendi'nin vazifesi Rebiülevvel 1142/Eylül 1729 tarihinde oğlu Mustafa'ya

11 Tokat Voyvodalığı, Sivas eyaletinde merkezi hazineye tahsis edilen vergileri tahsil etmek üzere 1659 yılında kurulmuştur. Mukataa denilen pek çok vergi biriminden oluşmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bk. Özvar (1998).

12 BOA. SMHMD. IV. 80-9516.

13 BOA. SAHM. III. 105-10433.

14 BOA. SAHM. III. 24-2237.

15 VGMA. HD. No.1092, s. 2.

16 VGMA. HD. No.1092, s. 21.

17 Örnek olarak bk. TŞS 86, 129/188.

18 VGMA HD. No.1143, s. 318.

19 VGMA HD. No.1094, s. 14.

20 VGMA. HD. No.1094, s. 26.

21 VGMA. HD. No.1121, s. 26.

22 VGMA. HD. No.1121, s. 34.

Anadolu'nun En Eski İslam Mabedi: Tokat Garipler Camisi ve Vakıfları

devredilmiştir.²³ Zilkade 1138/Temmuz 1726 tarihli bir başka berata göre, 2 akçe gündelikle nazır olan Hacı Hamza Efendi'nin ölümü üzerine Ömer Halife Garipler Camisi Vakfı'na nazır tayin edilmiştir.²⁴ Son olarak, Muharrem 1144/Temmuz 1731 tarihli bir diğer atama kaydına göre, Garipler Camisi'nde seccadenişin olan Şeyh Abdurrahman'ın vefatıyla yerine 2 akçe günlük ücretle Halvetiye tarikatı postnişini Şeyh Mahmud Efendi tayin edilmiştir²⁵. Bir süre sonra Şeyh Mahmud'un da ölmesi üzerine, seccadenişinlik vazifesi Zilhicce 1144/Mayıs 1732 tarihinde Molla Osman'a verilmiştir.²⁶

XIX. yüzyıl Tokat Şer'îye Sicillerinde Garipler Camisi Vakfı'nın birkaç yıllık muhasebe kayıtları ile bazı vakıf görevlilerinin atama beratları mevcuttur. 53 numaralı sicilde 1837-1840 yılları arasında toplam dört yılın vakıf muhasebe kayıtları yer almaktadır. Buna göre, camiye tahsisli vakıf gelirleri ve giderleri aşağıda Tablo 2.'de verilmiştir.

Tablo 2. *Garipler Camisi Vakfı'nın 1837-1840 Yılları Arası Gelir ve Giderleri*²⁷

Gelirleri /Yıllar	1837, 1838, 1839	1840
	Kuruş	Kuruş
1 adet bahçe (Cağgölü mevkiinde)	120	
1 adet bahçe (Baccıkapısı? mevkiinde)	45	
1 adet dükkân (Takyeciler Camisi yakınında) ²⁸	0	
Tokat mukâta'ası malından	24	
Zodi köyü 1/4 malikâne hissesi	0	217,5
Toplam	189	217,5
Giderler/Yıllar	1837, 1838, 1839	1840
	Kuruş	Kuruş
Dükkân binâsı inşa masrafı	95	0
Muhasebe harcı	12	21,5
İmam	82	0
Müezzin		
Hatip	0	196
Toplam	189	217,5

Tablo 2'deki veriler ile 1574 tarihli Evkaf Defterinde Garibler Camisi vakıf kayıtları kıyaslandığında bunların birbiri ile tam olarak örtüşmediği görülmektedir. *İlk olarak*, 1574 vakıf kayıtlarında yer alan 2 adet ev icarı, 1837-1840 yılları vakıf muhasebe kayıtlarında gözükmezken 2 adet bahçe ve bir dükkân icarı ilave edilmiştir. *Bu durum bize sonraki devirlerde mahkeme kararı ile vakıf akarlarında değişiklik (tebeddülât) yapıldığını göstermektedir.* İkinci olarak, 1837-1840 yılları vakıf muhasebe kayıtlarında, 1574 yılı nukûd murabaha gelirlerine yer verilmezken 1837-1839 döneminde Tokat mukataasından vakfa 24 kuruş tutarında bir kaynak ayrılmıştır. Son olarak, 1837-1840 dönemi kayıtlarında vakıf görevlileri arasında hâfızlara yer verilmemiştir. Bu değerlendirmeler ışığında 53 numaralı Tokat Şer'îye Sicilinde yer alan Garipler Camisi vakıf muhasebe kayıtlarının sadece arazi gelirlerini ve bu gelirlerden istifade eden görevlileri yansıttığı ileri sürülebilir.

XIX. yüzyıl Tokat Şer'îye Sicillerinde Garipler Camisi'nde görev alan sadece hatip ve imamlara dair az sayıda atama beratları tespit edilmiştir. Örneğin, 29 Cemaziyevvel 1241/9 Ocak 1826 tarihli berata göre, 2 akçe gündelikle hatip olarak görev yapan Seyyid Salih b. Mehmed Halife'nin erkek evlat bırakmadan vefatı üzerine, vazifesi Seyyid Abdürrezzak Halife'ye verilmiştir.²⁹ 27 Rebiülahir 1296/20 Nisan 1879 tarihli bir di-

23 VGMA. HD. No.1144, s. 228.

24 VGMA. HD. No.1083, s. 250.

25 VGMA. HD. No.1094, s. 13.

26 VGMA. HD. No.1094, s. 18.

27 TŞS 53, s. 152/3, 172/2.

28 Dükân-ı mezbûr ihrâk (yanmış) olunmağla müceddeden (yeniden) binâ' olunmuştur. Bundan böyle icârâtı işleyecektir.

29 TŞS 29, 185/2.

ğer berata göre, Tokat Voyvodalığı mukataası malından almak üzere günlük 4 akçe, yıllık 8,5 kuruş maaşla imamlık yapan Hüseyin Efendi b. Hasan Efendi'nin feragatinden Halil b. Mehmed Efendi imam olmuştur.³⁰ Halil Efendi'nin de erkek evlat bırakmadan vefatı üzerine, 29 Rebiülevvel 1300/7 Şubat 1883 tarihinde merhumun akrabasından Hafız Osman b. Abdurrahman senelik 8,5 kuruş ücretle imamlığa tayin edilmiştir.³¹

1864-1908 yılları arasında Sivas ve Tokat Vakıflar Bölge Müdürlükleri Arşivlerinde yer alan Vakıf Muhasebe Defterlerinde Garipler Camisi vakıf muhasebe kayıtları mevcuttur. Örnekleme yöntemi ile seçilen üç adet deftere göre, caminin vakıf gelir ve giderleri aşağıda Tablo 3 ve 4'de özetlenmiştir.

Tablo 3. Garipler Camisi İmamet Ciheti Vakfı'nın 1864-1885 Dönemi Gelir ve Giderleri³²

Gelirler	Kuruş
1 adet tarla (Dikmenler mevki civarında)	2350
1 adet bahçe (...civarında)	1100
Satılan dükkânın (Takyeciler Camii yakınında) zemin icarı	450
Toplam	3900
Giderler	Kuruş
Adı geçen bahçe duvarı masrafı	500
Emlak vergisi	200
İmam Halil Efendi vazifesi	3200
Toplam	3900

Tablo 4. Garipler Camisi Vakfı'nın 1901 ve 1908 Yılları Gelir ve Giderleri

Yıllar	Gelirler	Giderler	Kuruş	Para
1901 ³³	Tahmis bedeli ³⁴ 305 Kuruş	Muhasebe harcı	38	10
		Abdülvahid Efendi'nin hitabet ücreti	266	30
1908 ³⁵	Tahmis: 304 Kuruş 26 para Bağlar: 7 Kuruş 20 para Toplam: 312 Kuruş 6 para	Hafız Mehmed Efendi'nin hitabet ücreti	312	6

Tablo 3 ve 4'teki veriler birlikte değerlendirildiğinde, Garipler Camisi'nin bahçe ve dükkan icarı ile tarla hasıllardan gelirler sağladığı anlaşılmaktadır. 1885'ten sonra tahmis usulü ile Maliye Nezareti tarafından toplanan bu gelirler bahçe duvarı masrafları ve harçlar ile imam ve hatipten oluşan görevlilerin maaşlarına sarfedilmiştir. Bu iki tablodaki verileri, 1574 tarihli Evkaf defteri ve 53 numaralı Tokat Şer'îye Sicili'ndeki veriler ile kıyasladığımızda bunların birbiri ile tam olarak örtüşmediği görülmektedir. *İlk olarak*, 1574 vakıf kayıtlarında yer alan nukûd murabaha gelirleri, 1837-1840 yılları vakıf muhasebe kayıtlarında ve 1864-1908 dönemi muhasebe defterlerinde gözükmemektedir. *İkinci olarak*, 1864-1885 dönemi muhasebesinde yer alan tarla akarı daha önceki muhasebe kayıtlarında yer almamaktadır. Ayrıca, XVI-XVIII. yüzyıllara ait arşiv kayıtlarında tespit edilen görevlilerden imam ve hatip dışındakiler 1864 sonrası muhasebelerinde belirtilmemiştir. Son olarak, bu değerlendirmeler ışığında, Garipler Camisi Vakfı akarattının muhasebe tekniklerindeki değişimler nedeniyle bazen ayrıntılı bazen de toplu şekilde muhasebe kayıtlarına yansıtıldığını söyleyebiliriz.

30 TŞS 79, 286/300.

31 TŞS 78, 227/235.

32 T. VBMA. Muhasebe Defteri No. 1, s. 81.

33 T. VBMA. Muhasebe Defteri No. 10, s. 31.

34 Tanzimat sonrası dönemde Evkâf-ı Hümayun Nezareti'ne bağlı vakıfların gelirlerini toplamak için Maliye Nezareti tarafından tahmis bedeli uygulamasına geçilmiştir. Maliye Nezareti topladığı vakıf gelirlerinden vakıflara "kura bedelâtı" adıyla maktu bir bedel ödenmeye başlamıştır. Bedel belirlemede vakıf köyler ve mezraların devletçe zapt olunmadan önceki beş senelik öşür hasılatı beşe bölünerek ortalaması alınmış ve buna tahmis bedeli adı verilmiştir. Bazı vakıflarda maktu bedel olarak tahminin tamamı, bazılarında tahminin sülûsânı (2/3'ü), bir kısmında ise tahminin sülûsü (1/3'ü) vakfa ödenmiştir (Abdurrahman Vefik, 1328: 268; Pakalın, 1983-III: 375-376).

35 S. VBMA. Muhasebe Defteri No. 9, s. 295.

3.2. Garipler Camisi'nin Diğer Vakıfları

XVII. yüzyıldan itibaren Garipler Camisi giderleri için Tokat'taki diğer bazı vakıflardan tahsisat ayrılmış ya da camide bazı hizmetler için yeni vakıflar kurulmuştur. Bu vakıflar hakkında alfabetik sıra ile aşağıda bilgi verilmiştir.

3.2.1. Ahi Evran Zaviyesi Vakfı: 774/1373 tarihli vakfiyesinde vâkîf Taceddin Ahmed b. Süleyman, Melik Sultan Camisi'nin (büyük ihtimalle Melik Danişmend Gazi Camisi) hafızları için yıllık 500 dirhem (akçe) para ve 30 mud³⁶ buğday vakfetmiştir (Kucur, 1993: 16).

3.2.2. Ayşe Hatun Vakfı: Vâkîfe Ayşe Hatun'un kimliği hakkında herhangi bir belge bulunamamıştır. Ayşe Hatun, 1092/1681 yılı **şer'iyye** sicilinde yer alan vakfiyesine göre, icarını Garipler Camisi şeyhlerine şart koştuğu bir menzil(ev) vakfı kurmuştur.³⁷

3.2.3. Emine Hatun Vakfı: Cedid Mahallesi sakinlerinden vâkîfe Emine Hatun'un kimliği hakkında herhangi bir belgeye ulaşılamamıştır. Emine Hatun, 1174/1760-61 yılı **şer'iyye** sicilinde yer alan vakfiyesine göre, icarını Garipler Camisi'nde görev yapan hatipler için tahsis ettiği bir menzil (ev) vakfı tesis etmiştir.³⁸

3.2.4. Hüseyin Efendi b. Süleyman Vakfı: Vâkîf Hüseyin Efendi'nin kimliği hakkında herhangi bir kayıt bulunamamıştır. 1101/1689-1690 yılı **şer'iyye** sicilinde kayıtlı vakfiyeye göre, Hüseyin Efendi, Garipler Camisi'nde haftanın Pazartesi, Perşembe ve Cumartesi **günlerinde ikindi namazından sonra** mevlid okuyanlara, yine camide Cuma ve Perşembe geceleri ile Regaib, Berat ve Kadir gecelerinde temcidhân olarak vazife yapanlara ve camiye aydınlatmak için yirmi adet kandile bezir yağı alımına sarf edilmek üzere birkaç dükkân vakfetmiştir.³⁹

3.2.5. Hüseyin Efendi Vakfı: Vakfın ne zaman kurulduğu ve vâkîf Hüseyin Efendi'nin kimliği hakkında herhangi bir kayıt bulunamamıştır. Zilhicce 1154/Şubat 1742 tarihli atama beratına göre, 4 akçe gündelikle Garipler Camisi'nde *temcidhân ve Muhammediyehân*⁴⁰ olan Ömer Halife'nin ölümü üzerine, boşalan vazifelere Muhterem Halife tayin edilmiştir.⁴¹

3.2.6. Kürd Mehmed Efendi Vakfı: Vakfın ne zaman kurulduğu ve vâkîfın kimliği hakkında herhangi bir kayda rastlanmamıştır. Zilkade 1138/Temmuz 1726 tarihli atama beratına göre, Kürd Mehmed Efendi'nin nukûd vakfından almak üzere 5 akçe gündelikle Garipler Camisi'nde ikinci imam olan Ebubekir Efendi'nin vefatıyla vazifesi Seyyid Hüseyin Halife'ye verilmiştir.⁴²

3.2.7. Seyyid Abdurrahman Çelebi Vakfı: Tokat Yaşmeydan Mahallesi sakinlerinden Seyyid Abdurrahman Çelebi 1112/1700 tarihli vakfiyesinde vakfettiği iki katlı hanın kira gelirinden bir kısmını her sene Regaib kandilinde Garibler Camisi'nde yakılmak üzere 2 okka bal mumu alımına ayırmıştır (Tunca, 2000: 46).

3.2.8. Seyyid Ali Paşa Vakfı: Seyyid Ali Paşa'nın kimliği hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. 12 Ramazan 1022/26 Ekim 1613 tarihli vakfiyesinde, Ali Paşa, vakfı gelirinden Garibler Camisi aydınlatması için kandil yağı ücreti tahsis etmiştir (Tunca, 2000: 45; Açıkel ve Sağırılı, 2005: 205).

Yukarıda verilen vakıfların haricinde vakfedeni tespit edilemeyen üç vakıf daha bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, 1043/1633-1644 yılı **şer'iyye** sicilinde kayıtlı Garipler Camisi imamlarına şart koşulan bir menzil

36 Mud, eski bir zahire ölçüsüdür. Osmanlı memleketlerinde farklılıklar göstermekle birlikte, resmî bir mud 20 İstanbul kilesine karşılık gelmektedir (Sertoğlu, 1986: 228).

37 TŞS 119, 91/39.

38 TŞS 119, 98/13.

39 TŞS 119, 100/13.

40 Yazıcıoğlu Mehmed Efendi'nin (ö. 855/1451) kaleme aldığı Muhammediyye adlı eseri camilerde mevlid gibi irticalen ve beste ile okuyan görevliyi ifade etmektedir. Mustafa İsmet Uzun, "Muhammediyye", *DİA*, C. 30, Ankara 2006, 583-584.

41 VGMA. HD. No.1094, s. 32.

42 VGMA. HD. No.1083, s. 250.

vakfıdır⁴³. İkincisi, 1054/1644-1645 yılı şer'iyeye sicilinde kayıtlı Garipler Camisi ferraşları için tesis edilen bir menzil ve dükkân vakfıdır⁴⁴. Sonuncusu ise, 1085/1674-1675 yılı şer'iyeye sicilinde kayıtlı Garipler Camisi'nde cüz okuyanlar için teşkil edilen eczahân vakfıdır.⁴⁵ Bu son vakfın gelir kaynakları belirtilmemiştir.

Buraya kadar aktarılan bilgilerden Garipler Camisi'nin Cumhuriyet dönemine kadar vakıf akarlarını muhafaza ettiği anlaşılmaktadır. Günümüzde, vakıfları olmamakla birlikte, cami ibadete *açıktr*.

4. Sonuç

Mevcut kayıtlara göre, Garipler Camisi XI. asrın sonlarında Melik Danişmend Ahmed Gazi tarafından 1073 yılında Tokat'ın fethinden kısa bir süre sonra inşa ettirilmiştir. Anadolu'da inşa edilen en eski İslam mabedidir. Bu nedenle fetih camisi olma özelliği taşımaktadır.

Garipler Camisi vakıfları ile ilgili ilk bilgiler 1455-1574 dönemi Tapu Tahrir Defterlerinde verilmiştir. İlk derli toplu kayıtlar ise 1574 tarihli Rum Eyaleti Evkaf Defteri'nde mevcuttur. Bu defterdeki kayıtlara göre, camiye tahsisli vakıfların bir kısmı emlak vakıfları bir kısmı ise para vakıflarıdır. Emlak vakıflarını vakfedenler hakkında defterde bilgi verilmezken para vakıflarının vâkıfları ismen zikredilmiştir. Ayrıca, XVII. yüzyılın başlarından itibaren caminin ihtiyaçları doğrultusunda ihdas edilen görevler için Tokat Voyvodalığı mukataaları gelirinden yıllık 10.000 akçe tahsisat ayrıldığı ve bazı şahıslar tarafından ek vakıflar kurulduğu tespit edilmiştir.

Caminin XVI. asra ait vakıflarına dair veriler incelendiğinde, evvela, vakfın gelirlerinin Zodi köyü malikanesinin çeyrek hissesi, 2 evin kirası, Tokatlı Arakiyyeci-zâde Mevlânâ Şemseddin Vakfı'na ait arazilerin malikane hisseleri ve üç ayrı para vakfından (Mustafa Ağa b. Abdullah, Hanife Hatun bint-i Ali ve Arakiyyeci-zâde Mevlânâ Şemseddin) gelen faiz gelirlerinden oluştuğu görülmektedir. 1574 yılı muhasebesinde kayıtlı 2 adet ev icarı, XIX. yüzyılın ilk yarısında mahkeme kararı ile 2 adet bahçe ve bir dükkân icarına dönüştürülmüştür. Ayrıca, caminin 1864-1885 dönemi muhasebe kayıtlarında daha önce mevcut 2 adet bahçe akarlarından birisinin Dikmenler mevkiindeki bir tarla ile değiştirildiği görülmektedir.

1574-1908 yılları arası dönemde, Garipler Camisi vakıfları bünyesindeki vazifelerin sayısında artış olduğu tespit edilmiştir. 1574 yılı muhasebesinde vakıfta tevliyet, hitabet, imamlık, müezzinlik ve hafızlık görevleri mevcutken sonraki devirlerde ferraşlık, nazırlık, seccadenişinlik ve Muhammediyehânlık vazifeleri ihdas edilmiştir. Bazı atama kayıtlarında ise imamet ve tevliyet gibi görevlerin hisseli hale getirilerek birden fazla kişi arasında paylaştırıldığı görülmektedir. Ayrıca, ölüm, feragat, başka diyara gitme ve suistimal gibi sebeplerle boşalan vazifelerin öncelikle eski görevlilerin evlatlarına, evlatların yeterli niteliği taşıyamaları halinde ise diğer şahıslara aktarıldığı tespit edilmiştir.

XVII. yüzyılın başlarından itibaren Garipler Camii'ne ilave gelir sağlayan toplam 11 vakıf tespit edilmiştir. Bu vakıflarla ilgili bilgiler vakıf senetleri (vakfiyeler), 119 numaralı Tokat Şer'iyeye Sicilindeki kayıtlar ve Hurufat Defterlerindeki görevli atama belgelerinden elde edilmiştir. Günümüze ulaşmayan kayıtlar da dikkate alındığında Melik Danişmend Gazi Camii'ne katkı sağlayan vakıfların sayısının daha da artacağı şüphesizdir. Melik Danişmend Gazi Camisi ilave vakıflarının sayısı, Tokat'ta Osmanlı döneminde kurulan büyük camilerin ek vakıflarının sayıları ile kıyaslandığında oldukça mütevazı olduğu sonucuna varılabilir. Örneğin, XV. yüzyılda inşa edilen Takyeciler Camisi'ne 37'nin üzerinde vakfın katkı sağladığı tespit edilmiştir (Açkel, 2021: 17-21).

Garipler Camisi'ne katkı sağlayan vakıflara ait akarlar Cumhuriyet döneminde Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne aktarılmıştır. Günümüzde cami ibadete açıktır.

43 TŞS 119, 91/45.

44 TŞS 119, 91/22.

45 TŞS 119, 91/24.

Kaynaklar

I. Arşiv kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Tapu Tahrir Defterleri: BOA. TD 2; BOA. TD 19; BOA. TD 79; BOA. TD 387; BOA. TD 287.

BOA. AE. SMHMD.IV(Ali Emiri Sultan Mehmed IV). 80/9516.

BOA. SAHM. III. (Ali Emiri Sultan Ahmed III). 105-10433; BOA. SAHM. III. 24-2237.

Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyud-ı Kadime Arşivi (TK. KKA)

Tapu ve Tahrir Defterleri: TK. KKA/ TK.GM.d 177(14); TK. KKA. Evkaf Defteri 583.

Tokat Şer'îye Sicilleri

TŞS 29; TŞS 53; TŞS 79; TŞS 86; TŞS 119.

Sivas Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi⁴⁶

S. VBMA. Muhasebe Defteri No. 9.

Tokat Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi⁴⁷

T. VBMA. Muhasebe Defteri No. 1; T. VBMA. Muhasebe Defteri No. 10.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA)

Hurufat Defterleri (HD): VGMA. HD No. 1083; VGMA. HD No. 1092; VGMA. HD No. 1094; VGMA. HD No. 1121; VGMA. HD No. 1143; VGMA. HD No. 1144.

VGMA. Mücedded Anadolu Vakfiye Rabi Aşer (14) Defteri No. 600, s. 172-173/205.

II. Araştırma ve İnceleme Eserler

Abdurrahman Vefik (1328). *Tekâlif Kavâidi*. İkinci Kısım, Dersaadet.

Açıkel, Ali (2021). "Osmanlı Döneminde Tokat Takyeciler Camii Vakıfları". *Vakıflar Dergisi*, (55): 9-24.

Açıkel, Ali ve Abdurrahman Sağırlı (2005). *Osmanlı Döneminde Tokat Merkez Vakıfları-Vakfiyeler*. C. I, Tokat: Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Yay.

Aksulu, Behiye Işık (1994). *Fetihten Osmanlı Dönemi'ne Kadar Tokat Şehri Anıtları*. Basılmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

Anaç, Ekrem (2016). "Danişmentli Mimarisi Anadolu Türk Mimarisinin Bilinmeyen/Az Bilinen Erken Dönem Eserleri". *Danişmentliler Sempozyumu (12-13 Kasım 2015) Bildiriler*. Ankara. 295-313.

Barkan, Ömer Lütfi (1939). "Türk-İslam Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu'nda Aldığı Şekiller: Mâlikâne-Divânî Sistemi", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, (2): 119-184 (Aynı yayının yeniden basımı için ayrıca bk. Ömer Lütfi Barkan, *Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu Eserler*. C. I. Gözlem Yayınları, İstanbul: 1980, 151-208).

Cantay, Tanju (1977). "Bir Kuzey-Batı Anadolu Gezisinden Notlar", *Sanat Tarihi Yıllığı*, (VII): 25-27.

Evliya Çelebi (2001). *Evliya Çelebi Seyahatname*. Haz. Yücel Dağlı- Seyit Ali Kahraman- İbrahim Sezgin. C. 5. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Gabriel, Albert-Louis (1934). *Monuments Turcs D'Anatolie*, II, Paris.

Gabriel, Albert-Louis (2022). *Anadolu'daki Türk Anıtları İkinci Cilt: Amasya-Tokat-Sivas*, Çev. Nuri Fudaylı Kıcıroğlu, İstanbul: Türk Arkeoloji ve Kültürel Miras Enstitüsü Yayınları.

Genç, Mehmet (2000). *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*. İstanbul: Ötüken Yayınları.

Gökbilgin, Tayyib (1974). "Tokat". *İA*, (XII/I): 401-412.

Gündoğdu, Hamza Vd. (2006). *Tarihi Yaşatan İl Tokat*. Ankara.

46 Bu arşivdeki belgeler ve defterler 10 yıl kadar önce Ankara'da Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'ne nakledilmiştir.

47 Bu arşivdeki belgeler ve defterler 10 yıl kadar önce Ankara'da Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'ne nakledilmiştir.

- Kucur, Sadi S. (1993). *Sivas, Tokat ve Amasya'da Selçuklu ve Beylikler Devri Vakıfları (Vakfiyelere göre)*. Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü. İstanbul.
- Mumcuoğlu, Sadakat Safiyye (2019). *XI-XV. Yüzyıl Tokat Merkez Ve İlçelerindeki Cami Plan Ve Cephe-lerinin Tipolojik İrdelenmesi*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü. Ankara.
- Mülâyim, Selçuk (1996). "Garipler Camii". *Türkiye Diyanet Vakfı (TDV) İslâm Ansiklopedisi*. C. 13. İstanbul. 381-382.
- Önkal, Ahmet ve Nebi Bozkurt (1993). "Cami: Dini ve Sosyokültürel Tarihi". *TDVİA*, (C.7): 46-56.
- Özvar, Erol (1998). *XVII. Yüzyılda Osmanlı Taşra Maliyesinde Değişim: Rum Hazine Defterdarlığından Tokat Voyvodalığına Geçiş*. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- Pakalın, Mehmet Zeki (1983). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. C. I-II-III, İstanbul: MEB. Yay.
- Seçgin, Nuri (1993). *Tokat'taki Türk Mimari Eserleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Subaşı, M. Hüsrev (2015). "Tokat Garipler Camii Mihrabı ve Hat Sanatındaki Yeri". *Tokat Tarihi ve Kültürü Sempozyumu (25-26 Eylül 2014) Bildiriler*. Editörler: Ali Açıkel, Samettin Başol, Murat Hanılçe ve Emel Hisarcıklar. C. 1. Ankara: 2015. 117-126.
- Şemseddin Sami (1987), *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul: Çağrı Yay.
- Şimşirgil, Ahmet (1990). *Osmanlı Taşra Teşkilatında Tokat (1455-1574)*. Basılmamış Doktora tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Şimşirgil, Ahmet (2003). "XIV-XVI. Yüzyıllarda Tokat Cami ve Mescidleri". *Tarih İncelemeleri Dergisi*, (C. XVIII, S. 1): 87-104.
- Tokat Merkez ve İlçeleri Taşınmaz Kültür ve Tabiat Varlıkları Envanteri* (2010). Editörler: Abdurrahman Akyüz, Güven Yetişkin, Saliha İçen Tokat.
- Tunca, Aylin (2000). *Vakfiyelerine Göre Tokat Vakıfları (H. 1000-1200/M. 1591-1785)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Uzun, Mustafa İsmet (2006). "Muhammediyye". *TDVİA*. C. 30. Ankara. 583-584.
- Wolper, Ethel Sara (1994). *Patronage and Practice in Late Seljuk and Early Beylik Society: Dervish Lodges in Sivas, Tokat, and Amasya*. Doktora tezi, University of California, Los Angeles, U.S.A.
- Yavi, Ersal (1986). *Tokat (Komana)*. İstanbul.
- Yedi yıldız, Bahaeddin (1986). "Vakıf". *İslam Ansiklopedisi (İA)*, (C. XIII): 153-172.
- Yedi yıldız, Bahaeddin (2003). *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi Bir Sosyal Tarih İncelemesi*. Ankara: TTK Yay.
- Yinanç Mükrimin Halil (1988). "Danışmendliler". *İslam Ansiklopedisi (İA)*. (C. III). İstanbul. 468-469.

III. Elektronik kaynaklar

Url 1: <https://www.haritamap.com/yer/garipler-cami-turhal>.

Url 2: <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/tokat/gezilecek/yer/garpler-cam-dansmend-melkgaz-cam>.

